

Олександр Кучерук

ПИТАННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ДІЯЛЬНОСТІ
УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (БЕРЕЗЕНЬ 1917 – КВІТЕНЬ 1918)

Боротьбу за право на мову українці на початку ХХ ст. розуміли, як боротьбу за право нації на існування. Мову усталено пов'язували з національним самовизначенням, сприймали як своєрідний критерій національної приналежності, а україномовність – як елемент статусу політичного українства. У березні 1917 р. голова Української Центральної Ради М. Грушевський писав, що на кінець існування Російської імперії *«система утисків на українство доведена до небувалих крайностей [...] Українство зісталося на мертвій точці репресій аж до останньої хвили»* [3].

У добу Української революції 1917–1921 рр., особливо на початковому етапі, питання мови було ледве чи не визначальним у діяльності, як загалу так, і окремих політичних партій, груп і рухів. Про це свідчать численні резолюції, відозви, звернення, які ухвалювали на з'їздах, вічах, зборах в містах, містечках і селах України та зонах компактного проживання українців. З розвитком Революції мовне питання, не втрачаючи свого значення, стало у ряд з універсальними державотворчими процесами в Україні, спочатку це – домагання автономії, згодом – утворення федеративної адміністративно-територіальної одиниці в складі Російської федеративної республіки і нарешті – державної самостійності Української Народної Республіки.

Українська Центральна Рада 9 березня 1917 р. в одному з перших ухвалених документів – відозві «До Українського народу» закликала вимагати від нової федеральної республіканської влади повернення українському народові *«всіх прав, які тобі природно належать [...] а в найближчій часі право заведення рідної мови по всіх школах, од нижчих до вищих, по судах і всіх урядових інститутах [...] права української мови від пастирів церкви, земств і всіх неурядових інституцій на Україні»* [5]. Рада одразу апіорі визначила: *«Мовою, якою рада звертається, є мова українська»* [7, 41].

У вступній статті першого числа видання УЦР «Вісти з Української Центральної ради» від 19 березня виразно сформульовано основні завдання українського революційного парламенту: *«домагання територіальної автономії України з державною українською мовою, з забезпеченням прав національних меншостей»* [1].

Засідання Ради проводили українською мовою. Мова доповідачів «визначалася» не етнічною приналежністю до росіян, євреїв, поляків чи інших народів, а швидше партійною приналежністю чи світоглядом. Не українською мовою, у більшості випадків, виступали представники політичних партій російської чи проросійської орієнтації, як то російські меншовики і більшовики, конституційні демократи та ін. Не завжди, але у більшості випадків, протоколи фіксували, коли промовець говорив не по-українському, так само зазначали випадки, якщо представник національної меншини промовляв українською.

Характерний приклад. У Протоколах Національного Конгресу 6–8 квітня 1917 р., що обговорив найголовніші питання тогодення і обрав новий склад Центральної Ради, зазначено: *«представники неукраїнських організацій по-більшості промовляли на своїй рідній мові, а промови незрозумілі зібранню, секретарем з'їзду читались потім у перекладі на українську мову»* [7, 57].

І ще один приклад. При поповненні Центральної Ради представниками національних меншин 5 серпня новообраний член Ради *«Гутман вітає Центральну Раду на єврейській мові, на українську мову переклав це привітання [секретар УЦР] д. Єремієв»* [3]. (До речі, цей Мойше Гутман у 1918 р. став членом Білоруської Народної Ради і міністром єврейських справ білоруського республіканського уряду).

11 квітня 1918 р. преса зафіксувала, що член УЦР від сіоністів *«п. Хургин говорив свою промову по-українськи, перший випадок в Центральній раді, що єврей говорив по-українськи»* [6].

Визнаючи українську мову державною, мовам національних меншин надавали відповідні права на основі засад національно-персональної автономії, що згодом було затверджено Центральною Радою окремим законом.

Як вияв поваги до національних меншин України можна розглядати текст Другого Універсалу Центральної Ради, який, крім державної української, був надрукований паралельно російською, польською та єврейською (ідиш) мовами. Ще одним прикладом є банкнота державного кредитового білету номіналом 100 крб, де поруч з українським вміщено написи мовами трьох національних меншин. Цю банкноту в народі називали «жидівські гроші».

16 липня при обговоренні і затвердженні Статуту Генерального Секретаріату Центральної Рада визначила у § 20, що *«всі закони, адміністративні приписи і постанови, проголошені українською мовою, публікуються також на мовах російській, єврейській і польській»* [2].

Були у Раді і конфліктів на мовному ґрунті. 20 квітня 1918 р. на розгляд винесено проект закону про створення Головної економічної ради республіки. Доповідав представник об'єднаної єврейської соціал-демократичної партії Ю. Новаківський (Новаковскій). Проект був поданий російською мовою, на що різко відреагував член Української партії соціалістів-самостійників І. Луценко *«Ми нічого не маємо проти того, щоб говорили на всіх мовах, але законопроекти повинні вноситися обов'язково на українській мові»* [6, 292]. Визначальним було те, що більшість присутніх не підтримали І. Луценка і він, на знак протесту, покинув засідання Ради, додавши, що повернеться, коли законопроект подадуть українською мовою. Варто зазначити, що через кілька днів проект вже українською мовою Рада усе ж розглянула і схвалила.

Прояви антиукраїнських настроїв були досить помітними в російському «демократичному» політичному середовищі. Пригадується класичний вислів В. Винниченка про те, що *«російська демократія закінчується там, де починається українське питання»*. На це звертали увагу в доповідній записці Центральної Ради Тимчасовому уряду в Петрограді в кінці травня 1917 р.: *«засліплені класовим або ж національним егоїзмом, загипнотизовані в цій примарній видимості свого національного панування» вони, «всмоктавши з молоком самодержавія ідею централізму, звикли дивитися на Україні тільки як на Південно-Західний край Російської імперії»* [7, 95].

На засіданні Ради 21 червня 1917 р. наводили конкретні приклади антиукраїнських проявів. Зокрема, в Одесі на спільному засіданні українських і російських організацій з питання українізації військових підрозділів, читання резолюцій, підготовлених українською мовою, у росіян викликало *«обструкцію»*, а в Катеринославі на учительському губернському з'їзді вчительці, яка почала промовляти українською, не дали домовити.

Ще раз зауважимо, що Рада, її комісії і комітети усі протокольні записи, проекти законів чи постанов готували та подавали на розгляд українською мовою. Винятки становили документи (і то не усі), що готували на ім'я Тимчасового уряду, а згодом – Совнаркому більшовицької Росії.

Після створення виконавчого органу Центральної Ради – Генерального Секретаріату розглянуто і продискутовано Декларацію ГС, в якій тезово зафіксовано головні напрямки роботи ГС. У виступах члени УЦР наголошували на продовженні і поглибленні українізації державного життя, зокрема в судовій справі вказувалося, що Генеральний Секретаріат *«мусить ужити негайних заходів в справі українізації мирового суду, щоб мировими суддями були люди, котрі знають нашу мову, звичай»* [7, 133], а також в системі освіти: *«Українізація шкіл повинна бути переведена негайно. Справа шкільна се α і ω автономії»* [7, 132].

У листопаді 1917 р. Генеральний Секретаріат оприлюднив звернення *«До всіх державних і судових установ Української Народної Республіки»*, в якому вимагав переходу на ведення діловодства українською мовою і залишав за собою контроль за виконанням. Урядовцям, яким не вистачало знання української мови, гарантувалася допомога в опануванні мовою і термінологією.

З часом, після формального визнання автономії України Тимчасовим урядом Росії та формування Генерального Секретаріату, знову постало питання про офіційну мову. На засіданні Ради російські кадети виступили з пропозицією друкувати усі документи ГС двома мовами – українською і російською. В дебатах голова ГС В. Винниченко пояснив, що *«всі акти генерального Секретаріату, звернені до всієї людності України, будуть оповіщатись на чотирьох мовах, українській, єврейській, польській і російській [...] все діловодство в Генеральному Секретаріаті ведеться по-українськи»* [5].

З огляду на реальний стан справ і на підставі чинної практики, Рада звернулася до Тимчасового уряду, аби він повідомив усі федеральні установи в автономії, що *«офіційною мовою на Україні стає мова українська, на яку поволи має перейти все діловодство»* [7, 279].

У жовтні 1917 р. багато уваги Центральна Рада приділяла проблемі підготовки до Всеукраїнських та Всеросійських установчих зборів, що мали б остаточно визначити державний устрій Російської федерації та статус окремих автономних її частин, і України також. Серед іншого, обговорювали питання мови, якою мають бути надруковані виборчі бюлетені на місцях. Згідно із всеросійським Статутом про вибори до Установчих зборів визначено, що мова виборчих документів, до яких належали і бюлетені – російська, але на бажання, як сказано в документі, національних *«груп»* бюлетені можуть бути двомовними, тобто надрукованими й іншою національною мовою паралельно з російською. Тому Рада вирішила друкувати виборчі документи російською і українською мовами.

Закон про вибори до Установчих зборів Української Народної Республіки, ухвалений Центральною Радою у листопаді, визначав, що списки кандидатів для голосування складають українською мовою, а на вимогу національної меншини виборчого округу окружна комісія має видрукувати ті списки українською та паралельно – мовою національної меншини.

Центральна Рада, як відомо, була ініціатором і організатором З'їзду народів Росії, який відбувся у Києві у вересні 1917 р. за участю делегацій 11 народів та польської делегації у статусі гостей. Основним питанням з'їзду було обговорення федеративного устрою Росії на основі самовизначення народів. Три з присутніх делегацій (литовці, поляки і естонці) оголосили, що їхні народи не будуть входити до федерації, а будуватимуть самостійні держави і тому для них питання федералізації Росії не є актуальним.

З'їзд досить активно обговорював питання мови федерації та мов автономій. На пропозицію представника Дону, визнати російську мову мовою міжнаціонального спілкування, литовський делегат категорично виступив проти і рекомендував не фіксувати цього положення в підсумкових документах. Державний статус російської мови у федерації підтримали представники російських козаків та представники Поалей Ціон.

Проте, більшість делегацій зайняли іншу позицію, і у підсумковій декларації стверджено, що у Російській федерації російська мова стане *«мовою загальнодержавною для зносин центральних органів федеративних одиниць з центральними органами федерації та між собою»* [7, 309]. Водночас, окремі члени федерації мають самі *«признати одну або кілька мов даного краю за крайові для адміністративних зносин з громадянами, а також центральними органами федеративної одиниці та між собою»* [7, 309].

Варте особливої уваги те, що у всіх чотирьох Універсалах УЦР жодного разу не йшлося про державність української мови. Універсали взагалі не торкаються питання мови. Проект Конституції автономної УНР, підготовлений спеціальною комісією Центральної Ради і опублікований 10 грудня 1917 р., також не містив згадок про державну мову. Принагідно зауважимо, що проект не містив новел щодо символіки республіки.

6 березня 1918 р. Рада міністрів ухвалила рішення доручити міністрові внутрішніх справ *«внести в Центральну Раду законопроект про державну українську мову в порядку негайному в перше засідання Малої Ради»* [8, 180].

Тоді Рада народних Міністрів розіслала на місця обіжник з вимогою *«познімати»* усі постанови і розпорядження більшовицького уряду, натомість розмістити Третій і Четвертий уні-

версали, одночасно залишивши *«ті постанови Временного правительства, які не скасовані урядом Української Народної Республіки, перекласти на українську мову і вивісити на відповідних місцях. Всякі написи і вивіски повинні негайно зроблені на українській мові»* [8, 182].

Підготовлений Радою міністрів закон про державну мову не був всеосяжним, він регламентував використання української мови в окремих сферах життєдіяльності держави, закон запроваджував обов'язкове використання української мови в банківській сфері, торгівлі, промисловості тощо, визначалося, що *«всякого рода написи, вивіски тощо на торговельно-промислових, банкових та подібних закладах і конторах повинні писатися державною українською мовою»* [8, 229], вимога стосувалася також упакування товарів та написів на виробках, виготовлених на території УНР. Впровадити закон мали у термін від трьох тижнів до трьох місяців. За невиконання закону встановили штраф від 1 до 3 тис. гривень, а за обтяжувальних обставин – покарання ув'язненням від 2 до 3 місяців. Для розуміння розміру штрафу зазначимо, що директор департаменту міністерства на той час отримував 5400 грн, а простий урядовець (12 класу) – 1200 грн.

Представники національних меншин у Раді зреагували на закон про державну мову, і депутат С. Гольдельман звернувся із запитом, мовляв, цей закон порушує права національних меншин і йде у розріз із законом про національно-персональну автономію. Але, як було роз'яснено, закон про українську мову не містить новел про мови меншин у загальнодержавному обшарі, тому він не порушує норми вказаного закону. З огляду на значно важливіші і термінові справи, що їх мала розглянути Центральна Рада, питання було закрито.

Ухвалений закон про державну мову, як зазначалося, не охоплював окремі сфери державного життя, як то військо, міліцію, освіту, місцеве самоврядування та ін. Треба зауважити, що запровадження української мови в освіті йшло паралельно і досить активно. Не ухвалюючи спеціального закону, влада, особливо на початку діяльності, часто зверталася до проблеми українізації освіти, як вищої так і шкільної, системи управління, підготовки нових освітніх кадрів, створення підручників тощо. Тогочасні мова і освіта – це окрема і широка тема.

Українська мова починала жити державним життям, хоча виникало чимало труднощів. Брак затвердженої і закріпленої унормованої граматики і правил української мови зумовив перевидання окремих дореволюційних праць мовознавців, зокрема П. Залозного «Початкова грамика української мови» (1917, 1918), члена Центральної Ради Є. Тимченка «Українська грамика» (1917, 1918). Для потреб школи в друкарні Центральної Ради було видрукувано підготовлене комісією мови при Українському товаристві шкільної освіти видання «Грамматична термінологія і правопись».

Потреба унормування правил мови викликала необхідність стандартизованого, офіційного правопису. Першим над цією проблемою на державному рівні почало працювати Генеральне секретарство освіти на чолі зі І. Стешенком. Філологи обговорили комплекс питань, але дійти узгодженого рішення одразу не змогли, справа затяглася і лише 16 квітня 1918 р., вже за влади гетьмана П. Скоропадського, нарешті було утворено правописну комісію [10, 8], яка мала б підготувати проект офіційного правопису. Ця комісія пропрацювала не довго, лише до 24 травня, але на основі доступного матеріалу уклала перший варіант документу під назвою «Найголовніші правила української мови Ухвалені Правописною комісією при Міністерстві освіти 24 травня 1918 р. у Києві», що були видрукувані у часописі «Вільна Українська школа» у червні 1918 р. і паралельно у газеті «Відродження». У передмові сказано, що ці правила уклали за дорученням комісії приват-доцент кафедри російської мови та літератури Київського університету І. Огієнко.

17 січня 1919 р. Міністерство народної освіти ухвалило і видало «Головніші правила українського правопису, ухвалені Міністерством народної освіти для шкільного вжитку на всій Україні». Одночасно під владою УСРР, ніби навздогін, у березні 1919 р. утворено свою правописно-термінологічну комісію УАН, яка взялася доопрацювати правила 1918 р. з врахуванням уенерівських «Головніших правил» 1919 р. і з незначними змінами у лютому 1920 р. ухвалила для загального використання свої «Правила», а 1921 р. опублікувала новий варіант правил під назвою «Найголовніші правила українського правопису».

Над унерівськими і уанівськими правилами української мови працювало коло фахівців основу якого становили члени УЦР А. Кримський, Є. Тимченко, С. Єфремов, Г. Голоскевич, А. Ніковський.

Завершуючи, варто наголосити, що з початком Української революції 1917–1921 рр., яка відновила державне життя української нації, українська мова стала мовою парламенту, мовою законів, освіти, власне, мовою держави.

Джерела та література

1. **Вісти з Української Центральної ради.** 1917, № 1, берез.
2. **Вісти з Української Центральної ради.** 1917, № 18, листоп.
3. **Вісти з Української Центральної ради.** 1917, № 20/21, листоп.
4. *Грушевський М. Вільна Україна.* Київ, 1917.
5. **Нова рада.** 1917, 1 жовт.
6. **Нова рада.** 1917, 25 берез.
7. **Робітнича газета.** 1918, 12 квіт.
8. **Українська Центральна Рада: Документи і матеріали:** Т. 1. 4 березня – 9 грудня 1917 р. Київ, 1996.
9. **Українська Центральна Рада: Документи і матеріали.** Т. 2. 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. Київ, 1997.
10. *Шумлянський Ф.* Найголовніші правила українського правопису Української Академії Наук видання 1921 року (Розвідка). (Відбиток з «Записок Херсонського Інституту Народньої Освіти ім. Н. К. Крупської». Ч. II. Херсон, 1927.